

UVOD U PROCESSE I PROCESI MODERNIZACIJE U ISTRI
NA PRIJELOMU STOLJEĆA (1880.–1910.)*Darko DUKOVSKI*Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, HR-51000 Rijeka, Omladinska 14
e-mail: darko.dukovski@ffri.hr

IZVLEČEK

Južna željeznica, ta vertikalna sever–jug ter vez med političnim in gospodarskim središčem Habsburške monarhije in Trstom, njenim trgovsko-pomorskim emporijem, je nedvomno močno vplivala na procese modernizacije po vsej Istri. Sprva se njen vpliv resda ni kazal v tolikšni meri kot kakih dvajset let kasneje, ko so odprli odseka te železniške smeri od Divače proti Kopru in Pulju. Glede na to, da je Pulj postal glavno vojaško pristanišče monarhije, je za razliko od Kopra povezovanje z Južno železnico doživiljal veliko bolj intenzivno in celovito. Zanj je bila ta železniška povezava prelomnega in življenjskega pomena, saj je mestu in vsej Istri omogočila približevanje srednji Evropi in vnesla elemente kulturne in obče civilizacijske zapuščine mestne družbe, ki so bili v marsičem za večji del istrskega prebivalstva nekaj povsem novega.

Ključne besede: Istra, modernizacija, 19. in 20. stoletje

L'INTRODUZIONE E L'AVANZAMENTO DEI PROCESSI DI
MODERNIZZAZIONE IN ISTRIA A CAVALLO DEL SECOLO (1880–1910)

SINTESI

Indubbiamente la Ferrovia meridionale, la direttrice che collegava da nord a sud il centro politico ed economico della Monarchia asburgica con Trieste, il suo emporio commerciale-marittimo, ebbe un grande influsso sui processi di modernizzazione in tutta l'Istria. La sua influenza, che inizialmente fu alquanto moderata, prese slancio soltanto dopo una ventina d'anni, quando vennero aperti i tratti che da Divaccia si snodavano verso Capodistria e Pola. A differenza di Capodistria, Pola visse il collegamento con la Ferrovia meridionale in una maniera molto più intensa e totalizzante, grazie anche al fatto di essere divenuta il principale porto militare della Monarchia. Infatti, per questa città il collegamento fu di importanza capitale e

cruciale, perché permise a Pola, e all'Istria in generale, di integrarsi meglio con l'Europa centrale, introducendovi un patrimonio di cultura e civiltà proprio della società borghese che per diversi aspetti e per la gran parte della popolazione istriana era ancora sconosciuto.

Parole chiave: Istria, modernizzazione, secoli XIX e XX

ADMINISTRATIVNE I POLITIČKE PROMJENE: UVOD U MODERNIZACIJU

Pozicija Istre, u etničkom smislu, hrvatskoga, slovenskoga i talijanskoga dijela na prijelomu stoljeća uvelike je ovisna o prethodnim upravno-administrativnim podjelama i društveno-gospodarskim procesima kroz koje je ovo područje prolazilo. U praksi to pretpostavlja političko ali i mentalno povezivanje stanovništva svih dijelova poluotoka.

Dakle, ukratko. Novovjekovno je razdoblje promijenilo neke ustaljene srednjovjekovne, pa čak i antičke, trgovačke i druge putove. Sve je prolazilo kroz određene mijene. Trgovina je u Istri bila najznačajnija privredna djelatnost, tim više što se nakon krvavoga *Uskočkog rata* i epidemija našla s uništenim stočarstvom, poljodjelstvom i bez stanovništva. Mnoga su sela napuštena. Tek naseljavanje praznih i slobodnih kuća i gospodarstava moglo je donekle vratiti gospodarstvo Istre u stanje prije epidemija. *Serenissima* je kolonizacijom pokušavala popraviti demografsku, a onda i gospodarsku krizu (Bertoša, 1995, 290–299). Obnova Istre u demografskom i gospodarskom smislu bila je usporena. Dolazak novoga stanovništva i njegovo privikavanje na okruženje bili je dugotrajno a ponekad i neuspješno (Bertoša, 1986; Bertoša, 1995).

Pomorska trgovina se posebice razvijala zahvaljujući kapitalu Židova i Firentinaca. Jedna od najznačajnijih promjena, kako u gospodarskom, tako i u političkomu smislu, dogodila se 1718./1719., kada je grad Trst dobio status slobodne luke u ubrzo postao emporij Monarhije. Istarski su gradovi, posebice oni uz obalu od toga mogli imati samo koristi. Cijeli sjeverozapadni dio Istre sada je gravitirao k Trstu, koji uskoro postaje najznačajnija luka Srednje Europe (Cervani, Buda, 1978.). Taj nagli napredak do 1848. Trst je mogao zahvaliti svom geografskom položaju, povezanosti s unutrašnjosti Monarhije i razvitku industrije u Austriji i Češkoj koja je preko Trsta uvozila prekomorske sirovine ali i izvozila svoje proizvode. Tako Trst postaje izvor modernizacijskog duha a onda i modernizacijskih procesa koji su zapljusnuli Istru tijekom druge polovice 19. stoljeća (Cervani, 1984).

Kraj vjekovne podjele Istre na "*mletačku*" i "*austrijsku*", odnosno podjele istarskoga puka na "*Benečane*" i "*Kraljevce*", koja je Istri donijela samo "zlu krv", patnje, siromaštvo, glad, depopulaciju i rat, povijesna znanost bilježi sa godinom Gospodnjom 1797. – godinom propasti Venecije. Nedvojbeno je da tada započinje novo razdoblje povijesti Istre, doba njezinoga administrativno-teritorijalnog objedinjavanja po etapama 1797.–1825., 1825.–1860., 1861.–1918.

Prvo razdoblje (1797.–1825.) bogato je brojnim administrativno-teritorijalnim i upravnim promjenama. Iako privremene, ove su promjene utisnule dubok pečat jednom povijesnom razdoblju, u kojemu Istra gubi svoj prijašnji "graničarski" značaj te dobiva ustrojstvo "unutarnje državne pokrajine". Organi lokalne vlasti osnivaju "poglavarstva", kao izvršne organe državne vlasti. Postupno, iako sporo i teško, nestaju razlike između lokalnih političkih zajednica (municipalnih prava, statusa i privilegija), a s time i feudalno ustrojstvo političke vlasti. Negiraju se tradicionalni oblici lokalne samouprave i, konačno, Istra postaje društvo u kojemu se više no jasno očituju aspekti političko-pravnih, međunacionalnih, i društveno-gospodarskih odnosa. Čini se da su to bili prvi navještaji modernoga doba. Isprva poštujući municipalna prava istarskih komuna, kao i političko ustrojstvo kakvo je bilo u vrijeme mletačke vlasti, car je osnovao *Privremenu pokrajinsku vladu* u Kopru. Samo dvije godine kasnije, 1. veljače 1800. provedena je podjela na sedam kotara u koje su ušle i gospoštije. Već u ožujku 1804. godine ukida se *Privremena pokrajinska vladu* u Kopru, i u travnju iste godine osniva se *Tršćansko-istarska uprava*. Kopar postaje središte novoosnovanoga *istarskog kapetanata*, međutim, gubi atribut političke središnjice Istre u korist Trsta. Kako bi izvršna državna vlast istarskog kapetanata bila učinkovitija, osnovana su tri okružna poglavarstva u gradovima: Poreču, Rovinju i Puli kojih će se dva u kasnijim razdobljima pojaviti kao pretendenti za naslov "glavnog grada" (Šetić, 1989; Apollonio, 1998).

Ipak, tek s dolaskom Napoleona Istra ima prilike osjetiti duh liberalnoga građanskog društva i vremena koje je tek dolazilo. U kasnu jesen 1805. godine, po francuskoj okupaciji uvedena je (opet) *privremena uprava* za francuski dio Istre sa sjedištem (opet) u Kopru. Godine 1806. Istra je dodijeljena *Talijanskom kraljevstvu*, kao jedan od šest *departmana* sa središtem u Milanu. Unutar sebe podijeljena je na dva *distrikta*, koparski i rovinjski, te sedam *kantona*. Na vrhu administrativno-političke i upravne piramide stajalo je *Građansko povjerenstvo* (Poglavarstvo departmana) s *Građanskim krivičnim sudbenim stolom* kao najvišim političko-pravnim institucijama koje su imale sjedište (opet, naravno) u Kopru (Šetić, 1989).

Mirom u Schönbrunnu 1809. godine, Francuzima je pripao teritorij središnje Istre, odnosno teritorij nekadašnje *Pazinske knežije*. Istarski *departman* je izdvojen iz *Talijanskog kraljevstva* te pripojen *Ilirskim provincijama*, a time dakako, postao dijelom Francuskog Carstva. Istra opet kao departman, postaje jedinstveno administrativno i upravno područje. *Ilirske provincije* podijeljene su na šest građanskih i

jednu vojnu pokrajinu. "*Istarska intendenca*" od 1811. godine obuhvaća bivšu mletačku Istru, habsburšku Istru te goričku; sjedište joj je u Trstu, a na čelu stoji intendant podređen generalnom intendantu u Ljubljani (Šetić, 1989; Apollonio, 1998).

Razdoblje od 1805. do 1813. godine Istarski je puk na različite načine tumačio i proživljavao. Raznolikost povijesnoga iskustva uvjetovana je stoljetnom društvenom i mentalnom dihotomijom Benečana i Kraljevaca. To neizrecivo povijesno iskustvo nitko u Istri nije bio u stanju iskoristiti, a većina puka ni shvatiti. Posebice što je nadolazilo doba suvremenih nacionalnih integracijskih procesa, doba nacionalnih preporoda i međunacionalnih sukoba, doba koje će postupno mijenjati do tada poznatu mentalnu sliku istarskoga društva (Šetić, 1989; Apollonio, 1998).

Za "druge austrijske vladavine" u Istri, odnosno na hrvatskoj obali, već u jesen 1813. godine iz Beča je pokrenuta inicijativa o teritorijalno-upravnom ustrojstvu cjelokupnoga obalnog područja, od Trsta do Boke Kotorske. Osnivanjem *Kraljevine Ilirije* brojni prijedlozi s rješenjima ustrojstva obalnog područja pali su u vodu. U okviru *Kraljevine Ilirije* određena su dva gubernija, *tršćanska* (za "tršćansko-istarsko primorje") sa sjedištem u Trstu i druga sa sjedištem u Ljubljani. *Tršćanska* je u sebi okupljala: *Goricu*, *Gradišku*, *Istru*, prekosavsko područje banskoga *Provincijala* te *kvarnerske otoke*. U daljnjoj unutrašnjoj podjeli pokrajine *Primorje (Küstenland-Litorale)* *Istra* je zajedno s kvarnerskim otocima podijeljena na upravna "okružja" (*Kreis*) (Stulli, 1984, 7). Jedno okružje obuhvaćalo je zapadnu Istru s 10 kotara (Socerb, Kopar, Piran, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Motovun i Buzet) i 22 općine sa sjedištem u Trstu, dok je istočna istarska obala s kvarnerskim otocima, kao drugo okružje, obuhvaćala 9 kotara (Pazin, Labin, Belaj, Lovran, Podgrad, Kastav, Krk, Cres i Lošinj) s 23 općine. Sjedište ovoga okružja nalazilo se u Rijeci. Uključenjem *Provincijala* u *Kraljevinu Hrvatsku* i Slavoniju 1822. godine, ukinuto je *Riječko okružje*. Kotari i općine bivšeg *Riječkog okružja* organizirani su kao "privremeno" okružje sa sjedištem u Pazinu (Stulli, 1984, 8). Vladarevim dekretom od 9. studenog 1822. godine u Pazinu je uspostavljen "*Provizorni okružni ured*", koji je trebao započeti s radom 1. prosinca iste godine (Raccolta, 1822, 536–538). Ovim aktom doista se može reći da počinje "[...] značajnija uloga Pazina u upravnom sustavu Istre", koja će trajati sve do 1860. odnosno 1861. godine (Stulli, 1984, 8). Samo dvije i pol godine kasnije *Rješenjem* vladara od 15. travnja 1825. godine odlučeno je da se *Ilirsko primorje* sastoji od "[...] *trgovačkog područja grada Trsta i dva okružja: istarskog i goričkog*". Prvom okrugu, *istarskom*, sjedište je bilo u Pazinu i trebalo je započeti s radom 1. kolovoza 1825. godine (Stulli, 1984, 8–11). Končne granice istarskoga okružja prema tadašnjoj *Banskoj Hrvatskoj* i prema tzv. "*Ugarskom primorju*" utvrdila je mješovita austrougarska komisija tek ujesen 1832. godine, a "*ujedinjena dvorska kancelarija*" potvrdila je odluku komisije dekretom od 21. veljače 1833. godine. S ovim za Pazinjane, "sretnim", događajem, (ta, ipak je njihov grad središte jedne jedinstvene upravno-političke cjeline!), pokrenuli su se i

brojni problemi. Jedan od njih, bio je i problem smještaja ureda okružnog poglavarstva i njegovog osoblja u Pazinu. Problem je djelomično riješen s već postojećim objektima: ured je dijelom bio useljen u općinsku zgradu, a dijelom u unajmljenu zgradu pazinskog načelnika A. Seghera. Žustra pazinska općinska uprava godine Gospodnje 1837./38. ponudila je državno-političkoj središnjici bolje rješenje: novo-gradnju, uz koju je priložila i financijsku konstrukciju. Međutim, ova ideja nije naišla na odobravanje onih koji su o ovim stvarima odlučivali. Osim toga, najveći broj činovnika došao je iz Trsta gdje su do posljednje reforme službovali u okružnom poglavarstvu za zapadnu Istru, te je i njima bilo potrebno naći smještaj i, naravno, sve to platiti. Čini se da je Pazin ovu "čast" glavnog grada dobio u "krivo vrijeme", kada ona nije ujedno značila i osiguran napredak grada. Kada bude došlo to vrijeme Pazin neće više biti "*capoluogo*" (glavni grad) (DAPA, 1).

Za vrijeme ovoga tridesetpetogodišnjega razdoblja (1825.–1860.) Austrija je u Istri zadržala svoj ustroj upravnih okružja. Zadržan je, uglavnom, i četverostupanjski sustav upravljanja javnim poslovima na području uprave pokrajine (općina – kotar – okružje – pokrajinska vlada), s time da je uveden i peti stupanj posrednika između pokrajinske vlade i središnjih organa vlasti u metropoli Monarhije. Bio je to razgranat, birokratski i strogo centralistički sustav u kojemu je guverner pokrajine imao sve ovlasti. U tom ustroju okružna su poglavarstva bila najvažniji instrument koordinacije i kontrole provedbe državne politike (Stulli, 1984, 16–17).

Nakon burne i dramatične 1848./49., slijedile su godine u kojima su se odigrale određene administrativne izmjene a ovdje ćemo izlučiti samo one sudbonosne za grad Pazin. Tome u prilog, svakako treba istaknuti upravnu reformu Aleksandra Bacha, prihvaćenu i sankcioniranu vladarevim dekretom od 1. listopada 1849. godine, odnosno aktom Ministarstva unutarnjih poslova od 18. listopada 1849. koji je trebao stupiti na snagu 1. siječnja 1850. Radi se o preobrazbi u kojoj markgrofovija Istra postaje jedno, a poknežene grofovije, Gorica i Gradiška, drugo okružje jedne krunovine. Svako okružje ima zasebno državno zastupstvo i okružnu vladu sa sjedištem u Trstu. A. Bach obrazlagao je ovu reformu svojom uvjerenosti da ona "*[...] omogućava očuvanje i zastupanje posebnih interesa tih dvaju područja [...]*". Već time Pazin "pada u nemilost". Bach bez skanjivanja primjećuje kako se već duže vrijeme raspravlja o napuštanju Pazina kao sjedišta istarskog okružja. Kako u tom trenutku nije imao drugo rješenje to je pitanje prepustio "zemaljskoj komisiji" na provedbu (Allgemeines, 1850, 763–768).

Početak nove ere u razvoju upravnoga sustava Istre i njezina "autonomnijeg" statusa pratit ćemo od 15. lipnja 1860. godine, kada su ukinuta okružna poglavarstava dvaju okružja, Istre i Gorice, te listopadske diplome iz iste godine koja je navijestila radikalne liberalne zaokrete u politici prema Istri. *Veljački je patent* (28. II. 1861.) stoga budio velike nade kod istarskog stanovništva. No, on je predstavljao najkonzervativniji dokument jer je sve odredbe, glede slobode, autonomije i svih sadržaja

obećanih listopadskom diplomom, donio u vrlo skraćenom obliku. Ovim je patentom markgrofovija Istra postala pokrajina s vlastitim Zemaljskim saborom. Zajedno s Goricom i Gradiškom, te *"trgovačkim, neposrednim gradom Trstom"* činila je jedinstvenu upravnu cjelinu koja je u zastupnički dom Carevinskog vijeća slala šest zastupnika; odnosno sama je Istra davala dva zastupnika (iz redova svoga sabora koji je brojao 30 zastupnika). Glavni je grad postao Poreč, gdje su se i održavala zasjedanja Sabora (Allgemeines, 1861, 336–338; Allgemeines, 1862, 67–71, 198–204, 312).

Baš u vrijeme pripremanja novoga ustava austrijski je državnik Schmerling na sjednici austrijske vlade od 12. veljače 1861. godine, obrazlagao rješenje za Istru sljedećim argumentima: dioba Primorja (Küstenland) po njegovim je riječima bila nužna zbog, s jedne strane, *"[...] izuzetnog položaja Trsta i njegove neposredne vezanosti prema središtima vlasti u Monarhiji [...]"*, a s druge strane, zbog *"[...] geografskih, narodno-gospodarskih i povijesnih individualiteta Gorice i Istre [...]"*. Istarski sabor zasjedati će u Poreču, a ne u Pazinu jer, tobože u Pazinu nije postojala mogućnost smještaja saborskih zastupnika. Možemo se složiti s tvrdnjom da se središnje vlasti nisu namjeravale podvrgnuti dodatnim izdacima u ovoj preobrazbi, no čini se da je razlog takve odluke ležao u nastojanju središnjih organa, da "istarsko središte" premjestite u Poreč, "enklavu" talijanstva Istre (Die Protokolle, 1977, 21).

Popis stanovništva, za potrebe poreznoga sustava, izvršen u vrijeme francuske vladavine 1811. godine, bilježi ukupno 155.311 stanovnika s kvarnerskim otocima, odnosno 130.215. bez otoka. Deset godina kasnije, za područje istarskoga poluotoka navodi se 121.140 stanovnika, što jasno govori o negativnim demografskim kretanjima. Naravno, najveći dio stanovništva obitavao je u zapadnom dijelu Istre. U to je vrijeme Rovinj bio najnapučeniji grad, s približno 9.600 stanovnika, odnosno 1.090 kuća. U unutrašnjosti su Istre najveći gradovi bili: Vodnjan s 3.500 žitelja i Žminj s 2.560. U narednim godinama, od popisa do popisa (do 1827. svake godine a kasnije svake treće) pratimo povećanje broja stanovništva. Konačno, 1837. u Istri obitava skoro 213.000 stanovnika. Broj je stanovnika i narednih godina rastao, ali sa smanjenim intenzitetom, da bi 1846. godine na istarskom poluotoku bilo zabilježeno 216.047 stanovnika. Dinamika rasta broja stanovnika uglavnom je od tada ravnomjerna. Važno je istaknuti da je brži razvoj pokrajine, bio uvjetovan ubrzanom rastom stanovništva u Trstu, dok je u istarskom okrugu (kao i Goričkom) rast bio ujednačen (Stulli, 1984, 47–49; Beuc, 1975, 3).

Prvi državni popis stanovništva, prema novim propisima, proveden je 1857. godine i tada je zabilježeno 230.328 stanovnika, što ne govori samo o boljim životnim prilikama u Istri već i o doseljavanju većeg broja ljudi iz unutrašnjosti Monarhije tijekom procesa industrijalizacije (obrtnici, trgovci) (Statistische, 1859).

MODERNIZACIJA I NJEZINE POSLJEDICE NA PRIJELOMU STOLJEĆA

Poznato je da je od 1869. do 1918. godine Istra administrativno podijeljena na šest kotarskih kapetanata *koparski, porečki, puljski pazinski, voloski i lošinjski*. Kapetanati su bili podijeljeni na dva do tri sudska *kotara* a kotari na područja *mjesnih administrativnih općina* a ova, pak, na *katastarske općine*. Društvene i gospodarske razlike među pojedinim *kotarskim kapetanatima* i *katastarskim općinama* istoga kapetanata, u navedenome razdoblju, su ponekad izvanredno velike. To je vrijeme kada modernizacija zahvaća obalne gradove zapadne Istre pa je i njihov razvitak bio brži nego razvitak gradova i mjesta središnje Istre. Naposljetku, pomorske veze s Trstom bile su jake a do željeznice 1876 (odvojak prema Puli i prema Kopru) još snažnije i sudbonosnije. Nesumnjivo je to bilo razdoblje vidljiva prosperiteta jer se zapaža snažnji porast stanovništva i ubrzani rast gradova. No nije cijela Istra sudjelovala u modernizaciji. Jedan, ali samo jedan, od ključeva razumijevanja totaliteta života istarskoga stanovništva, jest i poznavanje odnosno prihvaćanje činjenice da se politički, socijalni i gospodarski pa i kulturni procesi u Istri ne odvijaju linearnom progresijom. Oni se čak ne odvijaju ni istodobno pa tako ni jednakomjerno, a ponekad čak, nevezano i retrogradno.

Stalni porast pučanstva u razdoblju od 80-ih godina 19. stoljeća pa do 1910. godine nije bio usklađen s postojećim stupnjem privrednog razvoja. U tom razdoblju pučanstvo je u Istri naraslo za 111.355 osoba a vanagrarna, poglavito gradska privreda prihvatila je svega 70.961 osobu poslije 1880. što znači da se javio značajan višak radne snage u privredi. Sve nam postaje jasnije ako znamo da se poljodjelstvom bavilo 136.621 a od poljodjelstva živjelo 247.240 od ukupno 404.286 žitelja (Beuc, 1975, 303). Ovi procesi pomogli su rast gradova Pule, Rijeke i Trsta koji su "skupljali" višak radne snage koja je sporo ali konstantno pristizala sa sela. Koliko je industrija bila slaba govore nam podaci i o broju stanovnika koji su živjeli od industrije i obrta tek 66.498 od 404.286 stanovnika 1910. godine. Od toga broja najviše otpada na puljsko radništvo koje se od 1880. sa 15 posto podiglo 1910. na čak 22 posto produktivnog stanovništva (Beuc, 1975, 301). Mlađe ruralno stanovništvo oduvijek je dolazilo u gradove u potrazi za poslom i to obično kao nekvalificirana i neizučena radna snaga.

Migracije i industrijalizacija procesi su koji se u Istri, kao i drugdje u svijetu, odvijaju istovremeno. Suvremeni gospodarski razvoj zahtjeva velike promjene u rasporedu i ustrojstvu stanovništva od mikro do makro sociostruktura, omogućavajući većem broju ljudi mogućnost opstanka. Kidanje veze sa rodnim poglavito ruralnim krajem i tradicionalnim načinom života mijenjao je društvo iz samih temelja (Naša sloga, 1). Radna je snaga bila zbog konkurencije vrlo jeftina, pogotovu ona nekvalificirana. U to vrijeme je bilo najnormalnije da nekvalificirana radna snaga (poglavito Hrvati i Slovenci) dolazi s područja Istre. Godine 1910. u Istri je bilo 38

*Sl. 1: Puljska obitelj početkom 20. stoljeća.
Fig. 1: Family from Pula, beginning of the 20th century.*

postu muške i 46,5 posto ženske populacije nepismeno. Poseban pečat procesu iseljavanja stanovništva iz Istre dali su puljski i lošinjski kapetanat. Konačno, koliko je u razdoblju od 1890 do 1910. godine Istrana napustilo Istru i migriralo u Trst? Godine 1890. u Trst je otišlo 12.753 žitelja Istre najviše iz gradova Kopra, Voloskog i Poreča. U razdoblju doseljavanja rođeno je 9.221, dok je do 1910. u Trstu rođeno čak 20.285 djece prve generacije doseljenih Istrana (Hrvata, Slovenaca i Talijana) (Gombač, 1981, 116.). Glavni je razlog odlaska ruralnog življa u Trst i Pulu nepostojanje kapitalističke privrede i tržišta na istarskom selu istoga što je postojala mogućnost veće zarade i školovanja. U razdoblju velikih migracijskih procesa teško je pratiti točne razmjere i pravce ove pojave. Privremena, sezonska, povremena i stalna preseljenja iz sela u gradove tadašnja statistika nije precizno zabilježila. Istarsko stanovništvo nedvojbeno se kretalo unutar istarskog prostora (Gombač, 1981, 109–117; Naša sloga, 2). U razdoblju prve dekade XX. stoljeća bilježimo i veća *prekorska iseljavanja* u SAD i Argentinu. Broj Hrvata iz Istre do prvog svjetskog rata koji su emigrirali u SAD kreće se oko 25 tisuća (Laušić, 1990, 43). Socijalna struktura stanovništva Istre početkom XX. stoljeća vrlo se brzo mijenjala, posebice u većim istarskim urbanim središtima ali i u okolnim ruralnim zonama. Gospodarska zaostalost, za koju je vezana i ona društvena, osnovni je značaj Istre s početka XX.

stoljeća. Migracije unutar jedne zemlje ili pokrajine nisu stvarale tehničke probleme koliko probleme u privikavanju na nova društvena okruženja. Mehanizmi su isti kao i u ostalim dijelovima Europe. Došljaci sa sela su slijedili već utrte putove svojih rođaka i prijatelja. Činjenica je, bar što se Istre tiče, da su neke obitelji migrirale u sela bliže gradovima (Roglić et al., 1946). Nedvojbeno je došlo do pomjeranja stanovništva. U mnogim selima gdje su nazivi izvedeni iz prezimena dominantnih obitelji sada više tih obitelji u selima nema. Nalazimo ih raširene nekim drugim istarskim selima i gradovima. Jedan od pokazatelja ovih migratornih kretanja jest i vrlo lagani porast ili čak opadanje broja stanovništva koji su se nalazila bliže gradovima, istovremeno sa rastom broja stanovnika tih gradova, dok se u udaljenijim selima taj broj stalno iako sporo povećavao (Roglić et al., 1946, 103–145).

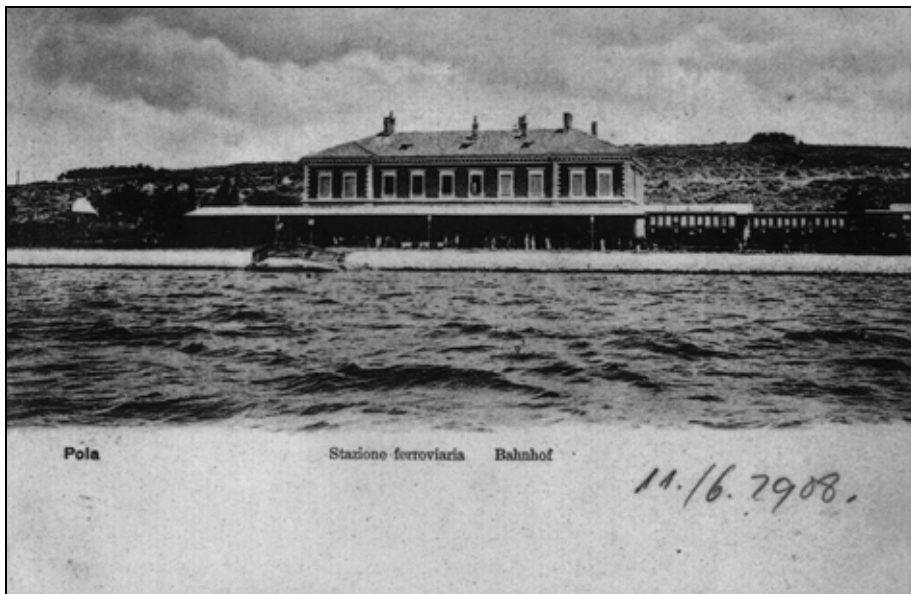
Što se pak iseljavanja tiče, mnogo je više onih koji se nisu trajno zadržavali u gradovima. Najčešće su to bili sezonski radnici ili dnevni migranti koji su se poslije posla vraćali svojim kućama i poljodjelskim radovima u okolna sela. Posebice je zanimljivo da su poljodjelski radnici iz Istre sezonski odlazili na rad u druge udaljenije krajeve Austro-Ugarske poput Češke, Moravske i Austrije, gdje su kao žeteoci, nadničari, piljari, torbari i sl. pokušali ostvariti kakvu zaradu. Iako su putujući radnici bili najčešće iz industrijskih najrazvijenijih zemalja, takve slučajeve možemo pratiti i u Istri, pogotovu iz ruralnih sredina. Oni su bili daleko bolje organiziraniji od gradskih nekvalificiranih radnika, koji su također odlazili po zemljama Austrougarske u potrazi za nekom zaradom. Oni su pak bili spremni i za manju nadnicu raditi, poglavito na zidarskim poslovima i živjeti u lošim uvjetima samo sa ciljem održavanja gole egzistencije svojih obitelji (Grbac, 1993). Ruralni najamni radnici bili su jedno vrijeme početkom industrijalizacije most između tradicionalnog ruralnog siromašnog svijeta Istre i gradske sredine i industrijskog života. Istarski Hrvati pa i Slovenci su znali odlaziti u Ugarsku a manje u Austrijski dio Monarhije. Naravno, pri tome su u svoj zavičaj donosili neke nove kulturološke spoznaje i utjecaje koji su se vremenom udomaćili. Željezničke veze (Južna željeznica) već od kraja 50-ih godina a posebice od 80-ih godina 19. stoljeća, bile su presudne za brži promet ljudi i roba.

Osnovne značajke međunacionalnih i socijalnih odnosa temelje se na proizvodnim snagama u razvoju, zastarjeloj proizvodnji (posebice u poljoprivredi) i još uvijek postojećim polufeudalnim elementima u agraru. Usporen razvoj kapitalizma nije omogućavao širenje i učvršćivanje unutarnjeg tržišta. Objektivna gospodarska zaostalost ruralnog svijeta Istre podržavala je njegovu društvenu zaostalost i održavala svaki oblik gospodarske pa i političke ovisnosti, pogotovu hrvatskoga i slovenskoga etničkog elementa od gospodarski razvijenijeg talijanskog iako je ona u kratkom razdoblju od 1907. do 1914. bivala sve manja. Gradovi Pula, Rovinj, Poreč, Pazin pa onda i Kopar i Milje (Muggia) postaju čini se spona koje spajaju ova dva suprotstavljena svijeta. Onog nastajućeg urbanog, suvremenog modernog, tehnokratskog i onog nestajućeg, ruralnog tradicionalnog patrijarhalnog. Gradovi su središta moder-

nizacijskih procesa. Iz njih, zahvaljujući društvenoj, a onda i političko-gospodarskoj eliti započinjali su svi procesi modernizacije pa su ih i gradske sredine prve i najsnažnije osjećale. Stanovništvo Istre je etnički, socijalno i kulturno heterogeno s izraženom hrvatskom slovenskom i talijanskom nacionalnom komponentom. Potkraj prvoga desetljeća 20. stoljeća u Istri je na osnovu službenog popisa hrvatskim jezikom (dijalekt) govorilo 43,52 posto pučanstva, slovenski 14,27 posto a talijanski svega 38,14 posto, ako prihvatimo činjenicu da se samo oko 10–12 posto hrvatskoga i slovenskoga pučanstva služilo i talijanskim jezikom (Beuc, 1975, 300).

Slovenski nacionalni pokret u Kranjskoj nije imao u Istri pogodne uvjete za širenje. Gospodarski doticaji istarskoga i kranjskoga područja bili su jedva vidljivi i odvijali su se na vrlo uskoj osnovi razmjene robe, tako da nije postojao osjećaj međusobne ovisnosti.

Ovom bih prilikom ukratko prikazao tempo modernizacijskih procesa istarskim kotarskim kapetanatima nakon otvaranja *Južne željeznice* 1857., odnosno odvojaka Divača – Pula 1876. Prvo što se može zamijetiti je da su ti procesi neujednačeni i da proizvode različite društvene, političke, kulturne i gospodarske posljedice. Usto, primjećuje se da su kapetanata koji gravitiraju prema središtu modernizacijskih procesa Trstu, daleko ispred onih kojih te veze nisu dodirivale.

Sl. 2: Željeznička stanica u Puli početkom 20. stoljeća.

Fig. 2: Railway station in Pula, beginning of the 20th century.

Kotarski kapetanat Kopar dijelio se na sudske kotare Kopar, Piran i Buzet.

Godine 1857. u sudskom kotaru Kopar obitavalo je 28.160 stanovnika koji su nastavali gradove Kopar i Milje i 71 selo (Tafeln zur Statistik, 1858, 9). Gradsko stanovništvo činilo je u razdoblju 1857.–1910. 30–34 posto ukupnoga stanovništva. Broj je stanovništva u tome kotaru stalno rastao. Povećalo se čak za 50 posto. Samo sudski kotar godine 1900. brojao je 79.814 stanovnika (najviše u sudskom kotaru Kopar 39.883, potom Piran 20.860 i konačno Buzet sa svega 19.071 stanovnikom) da bi 1910. godine, broj stanovnika porastao na 86.200 stanovnika. Najveći porast bio je u razdoblju između 1870.–1880. Ne bez razloga. Samo gradnja odvojaka *Južne željeznice* prema Istri i boljitak koji je ona donijela (rad na željeznici, trgovina, obrt i dr.) tome najviše pridonosi. Najviše je posljedice gradnje željeznice osjećalo (bar u prvo vrijeme) seosko stanovništvo.

Nemoguće je točno ustanoviti etničke odnose na području ovoga kotara samo na osnovu službenih statističkih podataka koji datiraju iz razdoblja 1880.–1910. godine. Austrijska službena statistika objavljivala je podatke o rasprostranjenosti određenoga govornog jezika na određenom području pa se na temelju tih podataka može donijeti zaključak o približnoj slici tih odnosa. Ipak, prema statističkim podacima iz 1890 na području sudskoga kotara Kopar slovenskim se jezikom služilo 60 posto a talijanskim 40 posto stanovništva (L'Istria, 1).

Pred rat kotarski kapetanat je imao približno 90.000 stanovnika. Porast broja stanovnika odrazio se većim dijelom u ruralnim sredinama osim u sudskom kotaru Piran. Kotar Piran je bio karakterističan po tome što je skoro cjelokupno stanovništvo nastanjuje grad Piran i trgovište Izolu. Inače gradsko se stanovništvo služilo uglavnom talijanskim jezikom dok je seosko govorilo slovenskim i hrvatskim (Buzet). Činjenica je da je većina žitelja kapetanata živjela u primorskom dijelu koji su bili naviknuti na urbani život nekadašnjih komuna. Primorski dio je usto imao relativno dobru infrastrukturu posebice što se tiče prometnica tako da je njegova veza sa Trstom bila, u odnosu prema drugim istarskim gradovima, vrlo dobra. Broj stanovnika sudskog kotara Pirana stalno je bio u porastu. Od 1869 do 1910. broj stanovnika se povećao za 8.663, odnosno za 58 posto. Porast u piranskoj općini odrazio se većim dijelom kod gradskog stanovništva a u izolskoj isključivo kod gradskog stanovništva (Beuc, 1975, 145). Na tom području od 80-ih godina 19. stoljeća pa sve do pred Prvi svjetski rat, razvijati će se trgovina i u manjoj mjeri industrija što će svakako utjecati na primjene u socijalnoj strukturi područja te bržu i dublju diferencijaciju društvenih slojeva. Dobar pokazatelj su statistički podaci odnosa produktivnog i neproduktivnog stanovništva. Godine 1900. produktivnog stanovništva je bilo čak 59,6 posto a 1910. 47 posto od ukupnog broja stanovništva. Ovo smanjenje produktivnog stanovništva 1910. godine vezano je za povećanje broja stanovništva i neproduktivnog stanovništva u trgovini i prometu ali i slabim pomacima u industrijalizaciji (Statistik, 1901b, 3–5; Statistik, 1911c, 2).

Industrija se vrlo slabo razvija od početka stoljeća do pred prvi svjetski rat o čemu govori podatak da je u toj djelatnosti bilo zaposleno 1900. 4.457 a 1910. 6.189. ili 14,7 posto od ukupnog produktivnog dijela stanovništva. Početkom 20. stoljeća, 1900. godine, u kapetanatu postojalo je devet manjih tvornica, jedna u Miljama, jedna u Kopru, četiri u Izoli i tri u Piranu. Najveće je dakako brodogradilište u Miljama koje je 1910 zapošljavalo čak 1.166 radnika i pomoćnika (Leksikon, 1900, 51–59; Beiträge, 1911). Interesantno je da su u tim industrijama radili jedim dobrim dijelom i stranci poglavito kao specijalistički i kvalificirani radnici i majstori. Oni, dakako nisu većinski živalj. U isto vrijeme po gradićima zapadne Istre bili su raštrkani samostalni obrtnici poglavito krojači, zidari i kamenoresci. Dakako ovaj nedostatak biti će zamijenjen većim brojem obrtničkih radnji i to poglavito krojačnica i točionica vlastita vina. Tom broju su se od 1910. godine pridružili su se zidarski, drveno prerađivački, obrada kamena, tekstilni i prehrambeni obrti. Od ribarstva pred Prvi svjetski rat u kapetanatu od ribarstva živjela je 1.861 osoba od toga 1.146 bile su uzdržavane i to isključivo talijanskog govornog jezika (Statistik, 1911c, 9).

Konačno poljodjelstvom bavio se najveći broj produktivnog stanovništva ali je za poljoprivredu vezan i najveći broj uzdržavanog stanovništva. Godine 1910. 28.978 produktivnog stanovništva uzdržavalo je 31.876 stanovnika što znači da se za loše žetve ovaj nerazmjer mogao znatno osjetiti (Statistik, 1911c, 2).

U javnim službama i slobodnim zanimanjima kao primjerice činovnici, odvjetnici, notari liječnici, profesori, učitelji ali i rentijeri, koji su prije svega vezani za urbana područja bilo je uposleno 1910. godine 3.116 ljudi od čega čak 1609 žena. Ovaj broj za to vrijeme nije beznačajan i predstavlja snagu u društveno-političkim mijenama s kojom treba ozbiljno računati. Primorski gradovi, primjerice *koparskog kapetanata* od početka 20. stoljeća već su imali socijalno izdiferencirano stanovništvo. Društvena podjela rada je izvršena mnogo ranije nego u ruralnim sredinama. U gradovima se razvija trgovački i agrarni kapital jer se kapitalistička privreda već uvukla u trgovinu i poljoprivredu. Razvija se inteligencija neovisno o državnoj administraciji što će polučiti snažnijim razvojem kulturnog i prosvjetnog života (Statistik, 1911c, 5, 31–37).

Sudski kotar Buzet karakterističan je po prevladavajućem seoskom stanovništvu. U razdoblju od 1857. do 1910. godine stanovništvo se povećalo za 44 posto (od 14.089 do 20.371). Prema austrijskoj statistici 1890. godine od 17.742 stanovnika svega 900 se služilo talijanskim jezikom dok je ostalo stanovništvo govorilo hrvatskim i djelomice slovenskim jezikom (L'Istria, 1).

Primjer kroz koji se mogu nazrijeti razmjeri modernizacijskih procesa svakako su hipotekarni dugovi i uz njih vezani krediti. Analiza kupovina na kredit (kotar Kopar) u razdoblju od 1888.–1900. pokazuje mali broj odobrenih kredita a i ti su se krediti kretali nešto preko 1.000 forinti. Kredite su dobivali srednji posjednici i veleposjednici. Ti su se krediti povećali i u broju i u iznosu u godinama od 1901. do 1908.,

odnosno nešto manje 1909. i 1910., što nam daje mogućnost zaključiti da su te kredite koristili većinom veleposjednici radi nabave mehanizacije. Propast pak sitnog i srednjeg posjeda koji nije mogao pratiti procese osuvremenjivanja poljoprivredne proizvodnje moguće je pratiti kroz promjenu vlasništva nekretnina. Tih su godina zabilježeni najveći iznosi vrijednosti prodanih nekretnina. U razdoblju 1902. do 1910. ipak opažamo opadanje broja dražbi što upućuje na postupno jačanje poljoprivrede u tom kotaru ali i uspješan rad seljačkih kreditnih zadruga. Iako su dugovi u gradu Kopru bili daleko manji nego u ruralnim sredinama to ne znači da dugovi nisu podjednako pritiskali seosko i gradsko stanovništvo samo na nekim drugim osnovama (Statistik, 1989–1911c).

Kotarski kapetanat Poreč okupljao je sudske kotare Poreč, Buje i Motovun s oko 38.000 stanovnika. Stanovništvo je od 1900. do početka Prvog svjetskog rata bilo je u stalnom porastu. Gradsko se stanovništvo na području sudskog kotara Poreč povećalo za 50 a seosko za čak 173 posto. Najveći porast dakle bilježi ruralno stanovništvo koje je i najbrojnije. Ono pak određuje smjer i gospodarstva. Stanovnici gradova Poreča i Vrsara su većim dijelom bili Talijani dok je ruralno stanovništvo hrvatsko. U demografskom smislu je sudski kotar Buje dosta slabiji. U istom vremenskom razdoblju stanovništvo se gradova povećalo za 44 posto a sela 60 posto. Dvije trećine stanovništva su Hrvati jedna trećina Talijani koji su uglavnom nastavali gradove Buje, Umag i Novigrad (Beuc, 1975, 177–178).

Sudski kotar Motovun čini se kao da je bio izvan ovih modernizacijskih procesa jer u njemu zabilježene najmanje promjene od 1857. Iako se demografski rast uglavnom odnosi na seosko stanovništvo, povećanje od 53 posto predstavlja najmanje na području ovoga kapetanata. Kotar 1910. broji 21.608 stanovnika. Ruralno je stanovništvo hrvatsko osim onoga u gradovima Motovunu, Oprtlju, Višnjaju i trgovištu Vižinadi koje je talijansko. Dok se u gradovima Motovunu, Bujama, Umagu, Novigradu, Brtonigli govorili isključivo talijanskim jezikom dotle se u Vižinadi i Višnjaju govorili i hrvatskim (L'Istria, 1).

Odnos produktivnog i neproduktivnog stanovništva bili su u razdoblju 1880.–1910. nešto povoljniji od onog u koparskom kapetanatu ali ne i na razini industrijalizacije. Industrija u porečkom kapetanatu praktički nije ni postojala. Postojali su obrti. Razvoj obrta posebice zidarske, stolarske i krojačke struke govori nam o jačanju kupovne moći većeg broja stanovnika kapetanata. U kapetanatu pučanstvo se ipak, najvećim dijelom bavilo poljodjelstvom. Najamnih radnika ima malo. No, do tada odnosi su bili vrlo nepovoljni. To znači da se ipak u gospodarstvo nešto pozitivno i intenzivno događalo. Ne treba zaboraviti da se u poljoprivredi odvija i još jedan proces siromašenja jednog dijela sitnog gospodarstva i njegova propast na račun veleposjeda kojih je u ovom kapetanatu najviše u Istri. Naime, do pred rat zbog hipotekarnih dugova bilježimo značajne promjene vlasništva zemlje. Kolonatski se odnos na području, primjerice porečkoga kotara zasnivao na ugovoru, uglavnom

usmeno sklopljenom na jednu do tri godine. Vladao je *mezzadrijski* kolonatski sustav. Inače je kapetanat bio poznat po najvećem broju veleposjeda u Istri. Godine 1900. na tom su području 42 veleposjeda (Statistik, 1881, 107; Statistik, 1911c, 2–6).

Zanimljivost je da se staro razlikovanje gradskog i negradskog stanovništva koje je imalo svoj pravni temelj u srednjovjekovnom statutarnom pravu nije moglo održati ali se primjećuje vrlo snažna volja stanovnika primorskih gradića da se takvo razlikovanje sačuva. Dakle prisutna je samosvijest stanovnika da su oni građani a ne seljaci. Takvu su svijest najviše poticali trgovci kod kojih su se seljaci sve više kreditno zaduživali i postupno bili ekonomski a onda i politički ovisni o njima. Tek nakon 1900. kretanje kreditne i kupovne moći stanovništva ukazuje na povećanje standarda ali se očitava i u propadanju sitnog posjeda koji na račun hipotekarnih dugova dolazi na dražbu (Beuc, 1975, 191).

Kotarski kapetanat Pula sastojao se od sudskih kotara Rovinj (sam grad je od 1870 izdvojen), Vodnjan i Pula. *Kapetanat Pula* je od početka gradnje Arsenala i ratne luke 1856. najnaseljeniji i najrazvijeniji dio Istre. Godine 1900. zajedno sa gradom Rovinjem broji 77.197 stanovnika od kojih 40.365 je produktivno a 36.832 uzdržavano što je odličan odnos zahvaljujući naglom razvoju industrije, trgovine i obrta i smanjenju poljoprivrednih radnika a odgovara činjenici o velikim migracijama ruralnog življa u gradove. Zanimljivo je stoga primijetiti da je 1910. godine upravo u ovom kapetanatu vrlo visok postotak najamne radne snage. Godine 1900. 54 a 1910. čak 64 posto ukupnog produktivnog dijela stanovništva. Samostalni obrtnici su predstavljali 22 posto produktivnog stanovništva. U Puli su živjeli i brojni umirovljenici i provizionisti (većinom arsenaloti) kojih je 1910. bilo 939. Obzirom da je Pula bila sjedište kapetanata, okružnoga i kotarskoga suda bilo je dosta državnih službenika čak 1.374, prosvjetnih radnika 197, odvjetnika, liječnika i drugih slobodnih zanimanja. A bez stalnoga zanimanja čak 1.352. Tako visok postotak najamne radne snage nije zabilježen ni u jednom drugom kapetanatu. Naravno, Pula je tome najviše doprinijela. Godine 1857. na području kotara Pula (grad i 13 okolnih sela) obitava svega 6.551 stanovnik da bi se od tada pa do 1910. na području sudskoga kotara Pula porast stanovništva predstavljao najveći porast pučanstva na teritoriju čitave Istre. Procesi modernizacije su se na ovom području najsnažnije osjećali. Sesoško je stanovništvo poraslo za gotovo 4 puta a stanovništvo grada Pule za čak 14 puta. Sam grad Pula je 1848. imao 1.100 stanovnika, 1857. 3.524, 1869. 12.500, 1880. 17.777 (valja pribrojiti 7.695 vojnih osoba), a 1910. 42.067 stanovnika (uz 16.014 vojnih osoba). Dakako da je nagli razvoj grada uvjetovan pretvorbom Pule u središte ratnoga arsenala i vojno-pomorsku luku. Veliki građevinski i drugi radovi privukli su u Pulu veliki broj zanatlija i nekvalificirane radne snage. One prve iz raznih krajeva Monarhije a one druge iz Istre, Kvarnerskoga primorja, otoka i Dalmacije (Pola, 1886, 45; Specialortsrepertorium, 1918, 54; Balota, 1954, 68).

Kao što je za koparski i porečki kapetanat karakteristična poljoprivreda, veleposjed i kolonatski odnosi tako je za puljski bila karakteristična industrijalizacija i razvoj radništva. Tu je naravno država bila najveći poslodavac a puljski Arsenal skupljalište brojnih zanimanja i obrtnika svih struka te stručnih i kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. *Arsenaloti* (kako su ih u žargonu zvali) predstavljali su glavni i najveći dio radništva Pule. Potkraj 1910. godine ratna mornarica je u Arsenalu upošljavala oko 2.500 civilnih radnika stalno zaposlenih i još oko 5.500 privremenih nekvalificiranih radnika (za rad na utvrdama) (Jahresbericht, 1911, 145). Osim ove najveće industrije u kapetanatu je bilo otvoreno veliki broj drugih obrtnih radnji koje su zadovoljavale potrebe stanovništva. Grad Pula je u to vrijeme bio drugi grad po veličini iz Zagreba na području od Drave do mora.

Kakve su se to promjene događale i kako je tekla modernizacija Pule? Koje su tehničke novosti njezini građani mogli vidjeti i koristiti?

Godine 1871. Dioničko društvo Pollak Reiseivitsz & Co. (na početku tadašnje ulice – via Muzio) pustilo je u pogon prvu gradsku plinaru s dnevnim kapacitetom od 5.000 prostornih metara plina. Ništa fascinantno ali građanima Pule obećavajuće i korisno. Prema sačuvanoj građi ovo komunalno poduzeće od 1891. godine djeluje pod imenom "*Officina comunale del gas*". Iste 1871. godine Pula dobiva kazališnu zgradu a dovršena je i zgrada *Hidrografskog zavoda*. Već sljedeće 1872., 2. svibnja, otvoren je Marine Kasino (u ulici – Via Barbacani).

Nakon kraće stanke izazvane epidemijom velikih boginja grad se dalje širi i razvija. Godine 1876. Pula se željeznicom povezuje na liniju Beč – Trst.

Deset godina nakon izgradnje prve kazališne zgrade, 1880. otvara se Politeama Ciscutti. Građani Pule u 80-im i 90-im godinama 19. stoljeća osjećaju velike promjene. Otvara se 1885. javno kupalište "*Bagno Polese*", a 1889. otvorena je tržnica na početku *Giardina* te izgrađeno novo kupalište u Val Galanteu u blizini željezničke postaje. Godine 1891. Postavljen je kamen temeljac Mornaričkoj crkvi a iste godine dovršena je, u novoj četvrti San Policarpo, zgrada Mornaričko-tehničkog komiteta (*K.u.K. Marine technisches Comitee*). Samo pet godina kasnije, 1896. izgrađen je i vodovod i uveden u knjige kao "*Aquedotto comunale Francesco Giuseppe I.*" Usto, otvorena je i gradska bolnica.

Potkraj 19. stoljeća, 1898. u gradu postoji prva narodna tiskara u Istri čiji je vlasnik tada bio Andrej Gabršček, a već sljedeće godine Josip Krmpotić vodi pulsku podružnicu. U Puli se tiska "Naša Sloga".

Postavljanje tramvajske pruge kroz grad započelo je 1902. a već 1903. otvorena je moderna gradska *Središnja tržnica – Zentral-Martkhalle – Mercato Centrale*. 1904. Nabavljena je nova elektrana i pušten u pogon *Javni električni tramvaj*. Razvija se i cestovni promet. Godine 1909. *Ostereichischen Riviera Aktiengesellschaft* otvara poslovno-putničke autobusne linije Poreč – Kršan – Labin i Opatija – Labin – Barban – Vodnjan – Pula.

Sl. 3: Moderna puljska tržnica s početka 20. stoljeća.

Fig. 3: Modern open market in Pula, beginning of the 20th century.

Godine 1910. Srušen je stari *Marine Kasino*. Grad dobiva Rodilište i ginekologiju, 1911. Pula dobiva i direktnu željezničku liniju Beč – Pula a 1913. Sagrađen je novi *Marine Kasino* i moderan gradski hotel sa 75 soba i 25 apartmana.

Od puštanja u pogon prve gradske plinare 1871. do puštanje u rad *Javnog električnog tramvaja* prošlo je 33 godine. Kamen temeljac *Gradske elektrane* postavljen je simbolično 1900. označivši tako novo stoljeće i novo doba tehničkog napretka. Na svakom se koraku osjećaju posljedice industrijalizacije. Samo deset godina nakon prikazivanja prvog filma "*Izlazak radnika iz tvornice*", Pula ima svoj kinematograf. 1905. Puljanin, Ivan Tominc, oduševljen novom tehnikom i kinematografom, inače vlasnik drogerije, kupuje kino-projektor te dobiva dozvolu za rad, koju naredne godine obnavlja u svrhu "*prikazivanja filmova u kazalištu Ciscutti*". Grad 1906. ima dva stalna kinematografa – "*Kinematograf Tominc*" i "*Kinematograf Excelsior*". U kazalištu se pak povremeno prikazuju filmovi snimljeni upravo u Puli: Filmovi su znakovitih naslova "*Izlazak naroda iz katedrale*", "*Tržnica*", "*Dolazak i odlazak broda Wurmbrand u Pulu*" i "*Katedrala*". U takvim su kulturnim zbivanjima sudjelovali svi slojevi gradskoga stanovništva. Pola stoljeća kasnije, Filmski festival, postaje najposjećeniji kulturni događaj grada. Nije stoga čudno da tijekom ovakvoga razvoja Pula postaje

najveće okupljalište radne snage u Istri, od 33.396 radnika i službenika u Puli je bilo zaposleno čak 28.194, što je značajno utjecalo na socijalnu i mentalnu konfiguraciju ovog dijela Istre. Većinu radništva u Puli predstavljaju metalski, strojarski i građevinski radnici, koji su zaposleni u arsenalu (Beuc, 1975, 201–207).

Država je, dakako, bila najveći poslodavac a puljski Arsenal skupljalište brojnih zanimanja i obrtnika svih struka te stručnih i kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. Iako su se u Puli u posljednjoj dekadi 19. i prvoj dekadi 20. stoljeća, mogli čuti jezici većine naroda Dvojne Monarhije, veći se dio stanovništva služio talijanskim jezikom, 1890. njih 18.689., 1910. 25.043, a manji hrvatskim ili slovenskim, 1890. tek 11.323, i 1910. 12.804. građana, što pokazuje da je najveće doseljenje u Pulu bilo s talijanskoga govornoga područja. Naposljetku i većina radnika se služila talijanskim jezikom (Jahresbericht, 1911, 145; Jahresbericht, 1912, 149).

U samome Arsenalu, 1910. i 1911. godine, glavni su majstori (*obermeister*), majstori (*meister*) većim dijelom bili Talijani, potom Nijemci, pa Slovenci, Česi a tek onda Hrvati, što se podudara s razvijenošću i udaljenosti tih područja. Taj se omjer pred Prvi svjetski rat mijenja. U kategoriji arsenalskih majstora 1913. godine, Hrvata je bilo oko polovice dok su ostali bili Talijani (Jahresbericht, 1911, 145; Jahresbericht, 1912, 149).

Arsenaloti su predstavljali glavni i najveći dio radništva Pule, koje se s vremenom, mentalno konstituiralo u zaseban sloj. Činjenica je da se izdvajali od ostalog radništva. Bili su ponosni na svoju pripadnost ovom sloju radništva. Pripadali su, uvjetno rečeno, jednoj velikoj obitelji i taj se osjećaj održao sve do današnjih dana.

Dakle, ratna je mornarica upošljavala kako vojne tako i civilne osobe. Godine 1880. u Arsenalu je radilo 1.912 civilnih radnika a potkraj 1910. u arsenalskim radionicama (brodogradilište, strojarnica, mehaničarska radionica, kovačnica, radionica jedara, konopa i čavala, radionica za izradu sklopova za brodove, jarbola, stolarska radionica, kotlarnica, livnica, valjaonica, radionica torpeda, oružarnica i dr. radilo je približno 8.000 civilnih radnika, majstora, kvalificiranih i nekvalificiranih, svih vrsta i svih jezika (Jahresbericht, 1911, 145; Jahresbericht, 1912, 149; Balota, 1954, 68).

Potkraj 1911. godine u Arsenalu je kvalifikacijska narodnosna, vjerska i socijalna struktura bila doista zanimljiva. U kvalifikacijskoj kategoriji "glavnih majstora" (*Obermeister*) radilo je 22 osobe od kojih je 13 s područja Istre a 9 iz zemalja austrijskog dijela Carstva. Prema nacionalnosti bilo je sedam Nijemaca, dva Čeha, jedan Hrvat, jedan Slovenac i čak 11 Talijana. Svi su bili katolici. Dvadesetorica ih je oženjena. Jedna je bio udovac i jedan neoženjen. Majstora je bilo 58. S područja Istre dolazilo ih je 30, unutrašnjih zemalja austrijskog dijela Monarhije 22, ugarskoga 5 dok je jedan bio s područja Dalmacije. Svi su, osim jednog protestanta, bili katolici. Devet ih je Nijemaca, dva Mađara, četiri Čeha, četiri Hrvata, 9 Slovenaca i 30 Talijana. Čak ih je 49 oženjenih, dva udovca i 7 neoženjenih. Dakle, sve su to bili situirani, obiteljski ljudi (Jahresbericht, 1912, 149).

Glavni majstori i majstori odlikovali su se izrazitim profesionalizmom i specijalizacijom kao i težnjom da budu međusloj između uprave i radnika. Oni su voljeli svoj posao koji im je održavao društveni status. Njihov je alat uvijek bio uporabljiv a strojevi su bili dobro održavani. Oni su uspijevali svojim radom zaraditi dovoljno za pristojan život. No, znali su da se neće moći uzdići na društvenoj ljestvici. Pripadali su svom zatvorenom svijetu. Kao nezamjenjiv i nadasve potrebni čimbenik u procesima industrijalizacije imali su određene društvene povlastice. Oni su, za razliku od nekvalificirane radne snage, imali plaćeno bolovanje i godišnji odmor. Bili su to zidari, stolari, obučari, krojači, zidari, kovači, kolari i oružari. Država će njima i specijaliziranim radnicima čak i pomoći oko otvaranja privatnih poslova dajući im u najam ili povoljno prodajući poslovne prostore i stanove u gradu. Svejedno, koliko dobro zarađivali i živjeli njihova uštedevina nije bilo dovoljna, da za malo duže vrijeme, u slučaju besposlice i krize, osiguraju egzistenciju svojim obiteljima. Stoga su po svršetku posla bili prinuđeni potražiti posao na nekim drugim gradilištima u Carstvu. Za neke je to doista bio nomadski život. Prema prikazu "*Godišnjaka Ratne mornarice*" za 1911. godinu obitelji arsenalskih majstora imala je između dvoje i troje djece dok je obitelj arsenalskih radnika i "brodogradilišnih (škvor) mornara" (*Werftmatrosen*) u prosjeku imala dvoje djece (Jahresbericht, 1912, 150).

Između njih i radnika po socijalnome statusu stajali su predradnici (*Vorarbeiter*) (1. i 2. klase) i specijalizirani radnici (*Spezialarbeiter*). Svi su oni spadali u kategoriju civilnih arsenalskih radnika. Godine 1911. u Arsenalu radi 160 predradnika 1. i 2. klase od kojih je 100 s područja Istre, 12 s područja Dalmacije, 29 iz unutarnjih austrijskih zemalja i 19 iz ugarskih zemalja. Po nacionalnosti osam ih je Nijemaca, četiri Čeha, 21 Hrvat, 29 Slovenaca i 98 Talijana. Svi su katolici i tek desetorica ih je neoženjena (Jahresbericht, 1912, 149).

Civilni su se radnici dijelili u četiri klase. Godine 1911. u Arsenalu ih je radilo 823, od kojih 636 ih je iz Istre, 46 iz Dalmacije, 108 iz unutarnjih austrijskih zemalja i 38 iz ugarskih zemalja. Osim trojice protestanata i jednoga pravoslavca svi su katolici. Nijemaca je ovoga puta malo, tek 28, mađara 4, Čeha 12, Hrvata 140, Slovenaca 184 i Talijana opet najviše 459. Hrvati su nadmašili brojem Talijane u skupini škvornih radnika (koji se također dijele na klase: 181:22) (Jahresbericht, 1912, 149).

Da je životni standard radničkog sloja bio doista nizak, posebice onih koji su živjeli u gradu a nisu na selu posjedovali komad zemlje koji bi članovi obitelji mogli obrađivati, pokazuje i odnos realne vrijednosti nadnice i cijena živežnih namirnica, visina stanarine i drugih troškova vezanih za uzdržavanje obitelji ili školovanje djece (Statistik, 1911c, 10–23).

Arsenalotima kojih je u Puli početkom XX. stoljeća bilo i najviše, prosječna dnevnicica je 1885. iznosila oko 1,50 forinti (1 forinta = 2 krune). Bila je to i najviša dnevnicica uopće među radnicima u Istri. Radni dan je po razdobljima iznosio kako kad 7, 8 ili 9 sati (Balota, 1954, 71). Najslabije su 1910. godine, bili plaćeni ne-

kvalificirani radnici – *manuali* čija se nadnica kretala od 2,80 do 4,00 krune, zatim ih slijede obučari (3,00), zidari (3,60–4,50), metalski radnici (4,20), da bi najbolje plaćeni radnici bili stolari (4,00–4,50), ličiocci (5,00) i kamenoresci (5,00–6,20). Naravno, nisu svi bili jednako plaćeni. Visina dnevnice ovisila je o kategorizaciji (1. –5. klasa) i težini posla. Istina, od kraja XIX. stoljeća do 1913. godine nadnica je realno porasla za 32 posto ali su isto toliko porasli i troškovi života. U isto vrijeme bilježimo da su troškovi života u Puli najviši u cijeloj Istri. Tada su se radnici dijelili na 4 klase. Radnici 1. klase imali su nadnicu 5,16 kruna, 2. klase 4,56 kruna, 3. klase 4,8 kruna i 4. klase 3,20–3,60 kruna. Nekvalificirani (5. klasa) imali su dnevno 2–2,8 kruna. Ako se uzme da je većina radnika bila nekvalificirana onda se može zaključiti da je prosječno većina radnika imala između 1–1,5 forinti dnevno isto kao i 1885. godine (Balota, 1954, 71).

Tako primjerice za kilogram kruha treba izdvojiti 0,48, graha, 0,44, krumpira, 0,16, govedine 2,00, šećera 0,86 i vina 0,48 kruna. Godine 1912. troškovi su života i daje rasli nerazmjerno sa povećanjem nadnica. Višečlana obitelj je pored ovakvih odnosa doista teško preživljavala. Tročlana obitelj 1909. godine primjerice imala je mjesečne troškove za hranu, stanarinu, odijevanje i socijalno osiguranje 94,78 kruna. Radnička obitelj koja nema drugih izvora prihoda, osim iznajmljivanja radne snage kojih je i bilo najviše, mjesečno zarađuje tek 78,00 kruna koji su im dostatni tek za održanje gole egzistencije (Beuc, 1975, 368–369).

Situacija bi se znatno poboljšala ako bi i žena radila ili ako bi na selu obrađivali zemlju, no takvih je bilo relativno malo (Naša sloga, 2). Stoga je bilo posve normalno da i žena bude zaposlena. To nas upućuje na problem migracija žena i ženske radne snage koji je jednako značajan kao i migracija muškaraca za proces industrijalizacije. Naime, istarske žene bile su uključene u proces unutarnje migracije, bilo da se radilo o migracijama selo-veleposjed ili selo-grad. Žene su se zapošljavale kao sluškinje, ili pralje, jeftina nekvalificirana radna snaga, kao radnice u tvornicama duhana, tekstila, ribljih konzervi. Žene iz ruralnih sredina obično su radile u gradu do udaje dok su žene koje su ostajale živjeti u gradu i nakon udaje nastavljale ovaj posao i tako pridonosile boljem materijalnom položaju obitelji. U Puli je 1909. godine od 8.142 radnika svega 658 žena, od toga 404 krojačice. U vrijeme ekonomskih kriza i žene snose sav teret nezaposlenosti i životne nesigurnosti. Nezaposlena ženska radna snaga poglavito se nalazila u domeni hotelijerstva, graditeljstvu, i prehrambenoj industriji. Ženska radna snaga bila je uglavnom nekvalificirana, jer se žene u vrijeme do Prvog svjetskog rata nisu baš pretjerano obrazovale i školovale, posebice one iz ruralnih sredina (Naša sloga, 2). Djeca su, pak, u siromašnijim radničkim slojevima, vrlo rano bila prisiljena raditi. To je bilo toliko raširena pojava da je čak i zakonodavac morao intervenirati i zakonski regulirati tzv. dječji rad.

Sl. 4: Puljski tramvaj s početka 20. stoljeća.
Fig. 4: Tramway in Pula, beginning of the 20th century.

Jedan od najvažnijih čimbenika života u gradovima bili su uvjeti, odnosno mogućnosti stanovanja. Ovaj je problem posebice bio aktualan u vrijeme brzog širenja grada s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Obitelji imućnijih građanskih slojeva živjele su poglavito u elitnijim dijelovima grada, komfornim, velikim i modernim stanovima ili vilama a djelomice i u samom gradu, iznad svojih poslovnih prostora. U psihološkom smislu dom, kuća, stan je jedina prava projekcija svijeta građanstva.

Zbog migracijskih kretanja seoskog življa u gradove, gradovi su se morali urbanistički širiti kakao bi primili veliki broj pridošlica. Za ovu skupinu ljudi gradska se vlast skrabila tako što je dala sagraditi radničke četvrti. Oni pak, koji nisu imali sreću dobiti krov nad glavom u samom gradu morali su se zadovoljiti podstanarstvom na periferiji ili potpuno van grada. Naposljetku, s poslom ih povezuje ili uskotračna željeznica ili električni tramvaj. Početkom 20. stoljeća, radnici Arsenala ne žive više u drvenim barakama, već u solidno zidanim stambenim zgradama koje čine radnička naselja.

Istodobno na periferiji pojavljuju se i rastu četvrti, gdje su higijenski i zdravstveni uvjeti života bili daleko ispod standarda. Stanovi radnika poglavito nisu imali zasebne sanitarne čvorove već zajedničke prostorije zahoda te nezaobilazne prostorije za pranje rublja i robe sa ugrađenim pećima i betonskim ili kamenim kadama za pranje. Stanarina je bila visoka i odnosila je više od 1/3 plaće, a saznali smo koliko je radnička dnevnicica bila mala i jedva dostatna za puko preživljavanje. Godine 1909.

stanarine u Puli bile su znatno više no u ostalim istarskim urbanim središtima i Trstu. Godišnja stanarina stana koji se sastojao od sobe i kuhinje, u Puli je iznosila između 288 i 432 krune (Radi usporedbe u Rovinju između 144 i 180 kruna a u Poreču 325 kruna.). Jednosobni stan (soba, manja soba i kuhinja) mogao si je priuštiti malo bolje plaćeni specijalizirani radnik s obitelji. Stanarina je takvoga stana u Puli iznosila između 480 i 650 kruna, Rovinju između 150 i 190 kruna a u Poreču 400 kruna. Za dvije sobe i kuhinju trebalo je izdvojiti u Puli između 650 i 840 kruna, Rovinju između 180 i 200 te u Poreču 450 kruna. U prosjeku radnik je morao mjesečno, za stan izdvajati čak 30 kruna od 78 kruna plaće. Iako su se gradske vlasti trudile zbrinuti što više novopridošlih obitelji, razvoj grada tekao je mnogo brže no što se to moglo i stizalo regulirati (Beuc, 1975, 368).

Posve je drukčija priča kulture stanovanja srednjih i viših građanskih slojeva koji su u stanju sami izgraditi kuću ili vilu na obodu grada. Časnici K.u.K. Kriegsmarine stanovali su u skladu sa svojim položajem (činom) u vojničkim vilama oko grada. Međutim, većina ih je živjela u gradu plaćajući stanarinu vlasniku stambene zgrade. U razdoblju na prijelomu stoljeća gradnja stambenih zgrada se najviše isplatila. Gradilo se brzo i mnogo. To se da iščitati iz brojnih visokih zajmova kod banaka koje su podizali kućevlasnici (Statistik, 1891, 57–58, 80–81; Statistik, 1901b, 89, 114; Statistik, 1911b, 376, 411).

Uz radničke slojeve koji na svoj način obilježavaju proces industrijalizacije Pule, to isto čine i slojevi industrijalaca, poduzetnika i trgovaca koji su Pulu vidjeli kao perspektivan grad. Novi emporij Monarhije.

Jedan od svakako najzapaženijih i najpoznatijih industrijskih magnata i nedvojbenu pripadnik predratnog *jet seta* u Istri bio je generalni direktor željezne industrije u Vitkovicama Paul Kupelwieser, koji je kao vlasnik Brijunskog otočja za života uspio ovo neatraktivno i malarično mjesto pretvoriti u mondano središte europskog *jet seta*. Na Brijunima kao gosti vidovitoga Kupelwiesera na prijelomu stoljeća boravi obitelj Witgenstein, Karl Wolfrum, Weinberger, Feilchenfeld, Kostranek i sam Škoda vlasnik istoimene industrijske korporacije. Na Brijunima kao novom stžeru tehničkog i svekolikog znanstvenog napretka početkom 20. stoljeća boravi i kasnije glasoviti dr. Robert Koch sa svojim pomoćnicima pronašavši uzroke malarije i prnašavši način sanacije malaričnog područja.

Većim dijelom i ostale obitelji tadašnje društvene elite, pred Prvi svjetski rat posebice one njemačke, pokušavaju u Istri učvrstiti proces industrijalizacije i postaviti temelje suvremenom tehničkom napretku. Njihovo je glavno obilježje fasciniranost napretkom tehnike i znanosti. Ne misleći pri tome toliko o dobrobiti ili pozitivnim odjecima među domaćim ruralnim življem koliko o mogućnosti eksperimentiranja i primjeni novih otkrića. Željeli su prestiž. Napredak je bio samo popratna pojava koja je povoljno djelovala na šire društveno okruženje. Ponekad i ne bi u tome uspijevali poput obitelji Witgenstein koja je namjeravala u Valbandonu instalirati tvornicu leda.

Dobavljeni su najmoderniji strojevi iz Češke (Škoda) međutim zbog bočate vode led nije bio najbolje kvalitete. Tvornica je stoga morala biti zatvorena (Kupelwieser, 1993, 77).

Trgovina i promet u Puli bili su također, svojim najvećim dijelom, u rukama Talijana, iako među grosistima 1907. a i kasnije nalazimo priličan broj Hrvata i Slovenaca kao što su bili Puhalj, Zupan, Kosovel, Hvala, Pavelić, Bačić, Serdoč, Žigante, Potočnik, Lončar, Poropat, Komadina, Mardešić, Mihovilović i dr. (Beuc, 1975, 210).

Poznato je da su u trenutku nastanka istarski ugljenokopi bili vlasništvo njemačkog društva *Rotschild* te da je većim dijelom u rudnike bio uloženi francuski kapital. Nakon rata došlo je do promjene vlasništva ugljenokopa. Od 1880. godine, vlasništvo bečke firme *Trifailer-Kohlenwerkgesellschaft*, da bi 1919. godine prešlo u vlasništvo *Società anonima carbonifera Arsa*. Anonimno rudarsko društvo Raša je osnovano krajem 1919. godine sa sjedištem u Labinu. Inicijatori osnivanja ovoga društva bila je jedna grupa krupnih kapitalista Julijske Krajine koja je imala značajne veze u Rimu, što nije beznačajno.

Jedna od većih istarskih industrija pored brodogradnje i rudarstva bila je industrija prerade i konzerviranja ribe. Razvoj i proizvodnja ove istarske industrije bila je podložna sezonama ulova, aktivnosti i razvoju ribarstva kao jedne od najznačajnijih privrednih grana u Istri, a kojoj se tako malo pažnje poklanjalo. Brojna su poduzeća nicala u Istri i otocima a najznačajniji su svakako oni u Izoli, Rovinju, Umagu, Fažani, Puli, Cresu i Malom Lošinj. Konačno da se zaključiti kao su svi veći industrijski kapaciteti bili u rukama krupnih industrijalaca i izvan Istre, poglavito Trsta, Beča, Graca itd. te je razumljivo da će i kapital odlaziti i biti ulagan u neke druge poslove izvan Istre. Tako Istra u vrijeme snažnijih modernizacijskih procesa, industrijalizacije, urbanizacije i demografskoga uzleta nije osjetila te procese i njihovu punoj realizaciji što će se osjetiti u narednim razdobljima (Statistik, 1881, 102; Statistik, 1911c, 9).

Kotarski kapetanat Pazin obuhvatio je područje sudskih kotara Pazin i Labin. Stanovništvo je istina od 1857. do 1910. stalno u porastu ali je on znatno manji nego u ostalim kapetanatima. Sudski kotar Pazin nastavalo je 1857. 23.442 stanovnika (Tafeln zur Statistik, 1858, 9). U njemu je obitavalo 1910. godine svega 48.518 stanovnika koji su se pretežito bavili poljoprivredom. Većinu stanovnika činili su Hrvati a hrvatski jezik je bio većinski jezik komunikacije (Statistik, 1911a, 10).

Struktura produktivnog stanovništva u ovom kotarskom kapetanatu 1910. godine išla je ruku samostalnih radnika kojih je bilo oko 7.500 namještenika je bilo 330, radnika 2.193, nadničara 392, služinčadi 209 dok je čak 18.316 članova obitelji pomagalo u radu. Ako znamo da je iste godine kao glavno zanimanje odabralo u poljodjelstvu najviše žitelja a potom u obrtu i industriji te u trgovini i prometu osoba onda sve govori u prilog zaključku o vrlo niskom stupnju opće produktivnosti i gospodarskog razvoja (Beuc, 1975, 234–253). Za ovaj kapetanat je karakterističan slab

demografski razvoj i vrlo nizak porast stanovništva, no broj produktivnog stanovništva je izrazito visok. Za pedesetak godina na Labinštini se stanovništvo povećalo za svega 43 posto. Posebice je demografski razvitak zabilježen u novim industrijskim rudarskim središtima u selima oko rudnika Krapanj i Vinež (Statistik, 1911c, 6).

Trgovinom i prijevozom bavio se vrlo niski postotak produktivnog stanovništva. Ipak ne može se ustvrditi da trgovačke mreže nema i da nije relativno za to vrijeme dobro razvijena. Naime, 1910. godine na jednu trgovinu robom otpadalo je 314 stanovnika. Trgovci su se usput bavili i poljoprivredom. zaposlenih u trgovini i prijevozu robe bilo je 1910. svega 132 stanovnika (Statistik, 1911c, 4).

Poljoprivredom se bavio najveći broj produktivnoga stanovništva, 1910. čak 86,2 posto. Znatno broj ih se usput bavio obrtom i trgovinom a povremeno su radili i ugljenokopu (Statistik, 1911c, 6). Podaci iz statističkih godišnjaka nam govore da iako su se prilike nakon 1900. godine za ruralni živalj poboljšale, položaj se poljoprivrednih gospodarstava stalno pogoršavao posebice što se tiče hipotekarnih dugova koji se u vremenu od 1888.–1910. utrostručio (Beuc, 1975, 252).

Kotarski kapetanat Volosko obuhvaćao je sudske kotare Volosko i Podgrad. Stanovništvo je hrvatsko i slovensko s manjim enklavama talijanskog stanovništva u priobalnim mjestima. Hrvatsko većinsko stanovništvo obitavalo je u sudskom kotaru Volosko – Opatija dok je slovenska većina živjela u sudskom kotaru Podgrad. Godine 1890. u tom kotaru talijanski govori samo 24 stanovnika. Od 27.119 stanovnika 1890. sudski kotar Volosko – Opatija se povećao na 37.836. stanovnika 1910. godine dok je sudski kotar Podgrad povećao svoje stanovništvo tek za 4 posto u razdoblju 1857. do 1910. Skoro cjelokupno stanovništvo je poljodjelačko osim nekolicina učitelja i svećenika te državnih činovnika (L'Istria, 1; Statistik, 1911a, 10).

Od broja svih stanovnika kapetanata 59 posto je produktivnog a 41 posto neproduktivnog stanovništva. Većina radno sposobnog stanovništva sudskog kotara Volosko – Opatija migrirala je u Rijeku kao najbliži industrijski grad, dok je stanovništvo sudskog kotara Podgrad gravitiralo ili prema Kopru ili prema većim mjestima Kranjske. Dakle, modernizacija je dolazila iz Rijeke a ne iz Trsta kao u do sada opisanim slučajevima i neovisno od izgradnji Južne željeznice.

Početak 20. stoljeća obrt je u ovom kapetanatu bio vrlo slabo razvijen. Čak i oni koji su se bavili obrtom većim dijelom bavilo se i poljoprivredom kao paralelnim zanimanjem. U obrtu je radila svega 3.141 osoba. Ribarstvo je bilo nerazvijeno. Najveći dio 68% produktivnog stanovništva svoju egzistenciju održava radom u poljoprivredi iako je zemlja u kapetanatu najmanje plodana u Istri (Statistik, 1911c, 6).

Nesumnjivo je da su procesi modernizacije u ovome kapetanatu dobrano kasnili. Činilo se da ih je modernizacija zaobišla. Poljoprivreda je bila ekstenzivna i daleko od bilo kakve mehanizacije. Slično je i sa stočarstvom iako se nekakvi pomaci mogu pratiti od 1890. i dalje. O teškoj gospodarskoj situaciji u ovome kapetanatu svjedoči veliki broj odsutnih stanovnika u vrijeme popisa 1880. godine. Oni su u potrazi za

poslom otišli u druge zemlje Monarhije kako bi dospjeli uzdržavati svoje obitelji (L'Istria, 1).

Osuвременjivanje poljoprivrede i šumarstva nalazimo na nekim veleposjedima kapetanata (10 na području sudskog kotara Volosko i 13 na području Podgrada). Prema popisu veleposjednika moguće je zapaziti da suveleposjedi u voloskom kotaru u vlasništvu dioničkog društva *Kvarner* sa sjedištem u Beču a veleposjedi na području kotara Podgrad i vlasništvu 11 šumskih konzorcija, baruna Marenzi i Fischera (L'Osservatore Triestino, 1).

Kotarski kapetanat Lošinj sa sudskim kotarima Cres i Lošinj (Krk je 1905. postao samostalni kapetanat), brojao je 42.519 stanovnika od kojih je 21.854 pripadalo produktivnom dijelu a čak 20.665 uzdržavanom. Ovaj nepovoljni odnos odigrati će važnu ulogu u migracijskim kretanjima unutar i van ovoga kapetanata. Pritisak neproduktivnog stanovništva bio je takav da se značajno odrazio na nizak standard pučanstva. Modernizacijski su procesi vrlo slabi i tek se kod imućnijih trgovaca i brodovlasnika naslućuju. Oni kao i u kapetanatu Volosko dolaze iz Rijeke, odnosno Budimpešte, tj. ugarskog dijela Monarhije.

Broj zaposlenih u industriji i obrtu u kapetanatu bio je vrlo nizak tek oko 1.500 osoba, od kojih su 1/3 činili zaposleni u krojačkom, postolarskom i brijačkom obrtu. Poljoprivreda je također bila na vrlo niskom stupnju razvoja. Žetve na području kapetanata bile su znatno ispod prosjeka u drugim austrijskim zemljama Nerodica, peronospora i dugovi mučili su Cresane i Lošinjane. S jedne strane propast brodarstva (stari zastarjeli jedrenjaci) i pomorske trgovine a s druge stalne nerodice utirale su put ka propadanju mnogih poljoprivrednih gospodarstava.

Značajnije promjene možemo opaziti tek 1890. godine i to unutar radničkoga sloja. Naime poslije 1890. godine zbog propadanja jedrenjaka i aktivizacije nekolicine u parobrodarstvu dolazi do preusmjerenja dijela privrede koja se odrazila na smanjenje najamne radne snage i povećanje samostalnih radnika posebice u prvom desetljeću 20. stoljeća. Tako pratimo oživljavanje obrta i povećanje osoba koji žive od rente i potpore (Statistik, 1989, 107; Statistik, 1911c, 10).

Trgovinom i obrtom bavio se najveći postotak produktivnog stanovništva kapetanata tako da je u ovoj grani privrede zasigurno bio najrazvijeniji u Istri. Veliki je dio onih koji će se uz ove djelatnosti usput baviti i poljoprivredom (Statistik, 1989, 104; Statistik, 1901b, 18; Statistik, 1911c, 4).

Naposljetku, zaključimo da je Južna željeznica, odnosno odvojak od Divače prema Puli i Koprju bitno utjecala na razvitak onoga dijela Istre koji je trgovinski, profesionalno, demografski ili kako već, bio vezan za Trst a to znači dijelove zapadne i sjeverozapadne Istre i kapetanate Kopar, Poreč i Pula. Modernizacijski su procesi najsnažniji bili, dakako, u puljskom kapetanatu i samom gradu Puli, a onda u Rovinju, Poreču Koprju i Milju. Međutim, i pored toga, procesi modernizacije u Istri su se presporo odvijali, ponekad bi i bili zaustavljeni sve do 50-ih godina 20. stoljeća.

BEGINNING OF THE PROCESS OF MODERNIZATION
AND MODERNIZATION IN ISTRIA AT THE TURN OF THE CENTURY
(1880–1910)

Darko DUKOVSKI

University of Rijeka, Faculty of Philosophy, HR-51000 Rijeka, Omladinska 14

e-mail: darko.dukovski@ffri.hr

SUMMARY

Speaking of modernization processes in Istria means speaking of profound social changes that permeated the historical reality of the region at the turn of the century when the last remains of the traditional "Istrian society" (embracing all meanings that this term might have) started to fade while the formation of new social structures had not yet been completed. During this period the last remains of the cyclic lifestyle and activities as well as feelings of self-sufficiency, the persisting local micro-societies, and – conditionally speaking – worlds themselves started to vanish from the Istrian rural communities.

The period of the last decade of the 19th century and the first decade of the 20th century was characterized by lively societal and economic changes, and the sensitive yet slow formation of contemporary urban society. While until 1910 the developed western world had already been undergoing or had completed the main phases of the Second Industrial Revolution in the broadest sense of the term, the major part of Istria (with the exception of the town of Pula and the related towns of Rovinj and Koper) only started experiencing significant effects brought about by modernization, industrialization, and urbanization. Normative occurrences in the processes of "delayed" industrialization and modernization in Istria were the growth of urban settlements, their urbanistic development, and changes of social and ethnic, and consequently cultural, structures. However, all this had started as much as half a century earlier in 1856, or, more intractably, in 1857.

Key words: Istria, modernization, 19th and 20th century

IZVORI I LITERATURA

Allgemeines (1850): Allgemeines Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt für Kaiserthum Ostereich, Jhrg. 1849. Wien.

Allgemeines (1861): Allgemeines Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt für Kaiserthum Ostereich, Jhrg. 1860. Wien.

- Allgemeines (1862):** Allgemeines Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt für Kaiserthum Osterreich, Jhrg. 1861. Wien.
- Beiträge (1911):** Beiträge zur Statistik der registrierten Erwerbsund Wirtschaftsgenossenschaften, Berichtsjahr 1910. Wien.
- DAPA, 1** – Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Okružno poglavarstvo Istre (OPI). Opći spisi, kutija (k.) 10.
- Die Protokolle (1977):** Die Protokolle des oesterreichischen Minisrerrates (1848–1867), Abt. V, Bd. 1. Wien.
- Jahresbericht (1912):** Jahresbericht der K.u.K. Kriegsmarine für das Jahr 1911. Wien, Aus der K. K. Hof – Staatsdruckerei.
- Jahresbericht (1911):** Jahresbericht der K.u.K. Kriegsmarine für das Jahr 1910. Wien, Aus der K. K. Hof – Staatsdruckerei.
- Leksikon (1906):** Leksikon občin za Avstrijsko-ilirsko Primorje (Trst, Gorica in Gradiška, Istra) izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900. Dunaj, C.k. Centralna statistična komisija.
- L'Istria, 1** – L'Istria, 5. svibnja 1891. Prilog: Risultati dell'anagrafe generale dell'Istria col 31. Dicembre 1890.
- L'Osservatore Triestino, 1** – L'Osservatore Triestino, br. 294, 27. 12. 1900. Lista rettificata degli Elettori del grande possesso fondiario nell'Istria.
- Naša sloga, 1** – Naša sloga, 12. lipnja 1890. Propadanje gospodarstva na Puljščini.
- Naša sloga, 2** – Naša sloga, 18. lipnja 1891. Gospodarstvo na Puljščini.
- Pola (1886):** Pola – Seine Vergangenheit, Gegenwart un Zukunft. Wien.
- Raccolta (1822):** Raccolta delle leggi ed ordinanze provinciali per Littorale austriaco-illirico dell'anno 1822. Vol. 4/II. Trieste.
- Specialortsrepertorium (1918):** Specialortsrepertorium der österreichischen Länder bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. dezember 1910. Herausgegeben von der K. k. statistischen Zentralkommission, VII. Oesterreichisch-illyrisches Küstenland. Wien.
- Statistik (1881):** Oesterreichische Statistik, Bd. I, Jhrg 1880., Heft 3. Wien.
- Statistik (1889):** Oesterreichische Statistik, Bd. XXX, Jhrg 1888., Heft 5. Wien.
- Statistik (1890):** Oesterreichische Statistik, Bd. XXXVI, Jhrg 1889., Heft 5. Wien.
- Statistik (1891):** Oesterreichische Statistik, Bd. XXXIX, Jhrg 1890., Heft 5. Wien.
- Statistik (1891b):** Oesterreichische Statistik, Bd. XXXIII, Jhrg 1890., Heft 6. Wien.
- Statistik (1892):** Oesterreichische Statistik, Bd. XLI, Jhrg 1891., Heft 5. Wien.
- Statistik (1893):** Oesterreichische Statistik, Bd. XLIII, Jhrg 1892., Heft 5. Wien.
- Statistik (1894):** Oesterreichische Statistik, Bd. XLV, Jhrg 1893., Heft 5. Wien.
- Statistik (1895):** Oesterreichische Statistik, Bd. XLVII, Jhrg 1894., Heft 5. Wien.
- Statistik (1896):** Oesterreichische Statistik, Bd. L, Jhrg 1895., Heft 5. Wien.
- Statistik (1897):** Oesterreichische Statistik, Bd. LIII, Jhrg 1896., Heft 5. Wien.
- Statistik (1898):** Oesterreichische Statistik, Bd. LVIII, Jhrg 1897., Heft 5. Wien.

- Statistik (1899):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXI, Jhrg 1898., Heft 2. Wien.
- Statistik (1900):** Oesterreichische Statistik, Bd. LIX, Jhrg 1899., Heft 2. Wien.
- Statistik (1901a):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXI, Jhrg 1900., Heft 2. Wien.
- Statistik (1901b):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXVI, Jhrg 1900., Heft 6. Wien.
- Statistik (1902):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXI, Jhrg 1901., Heft 2. Wien.
- Statistik (1903):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXIV, Jhrg 1902., Heft 2. Wien.
- Statistik (1904):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXIV Jhrg 1903., Heft 2. Wien.
- Statistik (1905):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXVIII, Jhrg 1904., Heft 2. Wien.
- Statistik (1906):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXXI, Jhrg 1905., Heft 2. Wien.
- Statistik (1907):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXXV, Jhrg 1906., Heft 2. Wien.
- Statistik (1908):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXXVII, Jhrg 1907., Heft 2. Wien.
- Statistik (1909):** Oesterreichische Statistik, Bd. LXXXIX, Jhrg 1908., Heft 2. Wien.
- Statistik (1910):** Oesterreichische Statistik, Bd. XC, Jhrg 1909., Heft 2. Wien.
- Statistik (1911a):** Oesterreichische Statistik, Bd. I, Neue Folge, Jhrg 1910., Heft 1. Wien.
- Statistik (1911b):** Oesterreichische Statistik, Bd. VI, Neue Folge, Jhrg 1910., Heft 1. Wien.
- Statistik (1911c):** Oesterreichische Statistik, Bd. VI, Neue Folge, Jhrg 1910., Heft 2. Wien.
- Statistik (1911d):** Oesterreichische Statistik, Neue Folge Bd. III, Jhrg 1910., Heft 6. Wien.
- Statistische (1859):** Statistische Uebersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich. Nach der Zählung vom 31 October 1857. Herausgegeben vom k.k. Ministerium dei Innern. Wien.
- Tafeln zur Statistik (1858):** Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie: Herausgegeben von der K. k. Statistischen Zentral-Comission Wien, Jhrg 1855–1857. Heft 1, Tafel 2. Wien.
- Apollonio, A. (1998):** L'Istria veneta dal 1797 al 1813. Gorica, Libreria Editrice Goriziana.
- Balota, M. (1954):** Puna je Pula. Zagreb, Zora.
- Bertoša, M. (1986):** Jedna zemlja jedan rat. Pula, Istarska naklada.
- Bertoša, M. (1989):** Zlikovci i prognanici: Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću. Pula, Istarska književna kolonija "Grozđ".
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće). Pula, Žakan Juri.
- Beuc, I. (1975):** Istarske studije: Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.
- Cervani, G. (1984):** Stato e società a Trieste nel secolo XIX. Problemi e documenti. Udine, Del Bianco Editore.

- Cervani, G., Buda, L. (1973):** La Comunità israelitica di Trieste nel secolo XVIII. Udine, Del Bianco Editore.
- Fischer, J. (1990):** Prebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869–1910. Prispjevki za novejšo zgodovino, XXX, 1–2. Ljubljana, 15–20.
- Gombač, B. (1981):** Migracije prebivalstva v Trst s posebnim poudarkom na premikih istrskega populacijskega potenciala (1890–1918). V: Radnički pokret Labinstine 1921–1941 sa širim osvrtom na Istru. Labinski zbornik, 2. Labin – Rijeka, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, 109–117.
- Grbac, B. (1993):** Grbac Berto, r. 1925. umirovljenik u Puli. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis pri avtorju.
- Kupelwieser, P. (1993):** Iz sjećanja starog Austrijanca: Brijuni. Pula, Društvo za povijest i kulturni razvoj Istre.
- Laušić, A. (1990):** Prilog iseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. do šezdesetih godina 20. stoljeća. Pazinski memorijal, br. 21, 41–52.
- Roglić, J. et al. (ur.) (1946):** Cadastre national de l'Istrie. Sušak, Jadranski institut.
- Sestan, E. (1965):** Venezia Giulia – Lineamenti di una storia etnica e culturale. Bari, Laterza.
- Stulli, B. (1984):** Istarsko okružje 1825–1860. Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka.
- Šetić, N. (1989):** Napoleon u Istri. Istra za francuske uprave 1805.–1813. Pula, Istarska književna kolonija "Grozđ".